GELENBEVÎ'NİN BURHAN ANLAYIŞININ ŞERH VE HAŞİYELERİ ÜZERİNE BİR İNCELEME

Elif ÖZEL*

Makale Bilgisi

Makale Türü: Araştırma Makalesi, **Geliş Tarihi:** 28 Kasım 2024, **Kabul Tarihi:** 12 Mart 2025, **Yayın Tarihi:** 31 Mart 2025, **Atıf:** Özel, Elif. "Gelenbevî'nin Burhan Anlayışının Şerh ve Haşiyeleri Üzerine Bir İnceleme". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 25/1 (Mart 2025): 301-323.

DOI: 10.33415/daad.1593172

Article Information

Article Types: Research Article, **Received:** 28 November 2024, **Accepted:** 12 March 2025, **Published:** 31 March 2025, **Cite as:** Özel, Elif. "A Study On The Commentaries And Glosses of al-Galanbavī's Understanding of Demonstration". *Journal of Academic Research in Religious Sciences* 25/1 (March 2025): 301-323.

DOI: 10.33415/daad.1593172

❋ ❋ ❋

Öz

İsmail Gelenbevî (Gelenbeli İsmail), bir müslüman âlim olarak matematikten kelama kadar pek çok alanda eser yazmış bir ilim insanıdır. Onun önemli bir özelliği, uzun süreden beri şerh ve haşiye yazımı olarak sürdürülen mantık yazarlığının dışına çıkarak telif bir eser kaleme almış olmasıdır. Bu eserin adı, *Burhân-ı Gelenbevî*'dir. Kendisi, eserine bir de haşiye yazmıştır: *Hâşiyetü'l-Burhân*. İşte bu eserlerden sonra *Burhân-ı Gelenbevî* üzerine 7 adet şerh-haşiye kaleme alınmıştır. Bunların yazarları şunlardır: Hasan Hüsnü Musullu, Ebu'l-Fuzalâ Mustafa el-Kutb er-Rizevî, Molla Abdurrahman Penceyûnî, Ömer Karadâğî, Abdünnâfî İffet Ramazanzâde, Yûsuf Şükrü Harpûtî, Bedîüzzaman Said Nursî. Gelenbevî'nin söz konusu eseri ile haşiyesini tek bir eser kabul ederek toplamda 8 eserin her biri, kendi içinde bir burhan çalışması olarak görülebilir. Tümü birden tek bir çalışmanın parçaları olarak da okunabilir. Çalışmanın yöntemi, doküman oluşturma ve doküman analizi olarak belirlenmiştir. Bu yönüyle, özgün bir derleme çalışması olarak

* Dr. Öğr. Üyesi, Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Felsefesi Anabilim Dalı, Bandırma/Balıkesir, Türkiye, eozel@bandirma.edu.tr, Orcid ID: https://orcid.org/0000-0003-4185-7687 / Assistant Prof. at Department of Islamic Philosophy, The Faculty of Theology, Bandirma Onyedi Eylul University Bandirma/Balikesir/Türkiye, eozel@bandirma.edu.tr, Orcid ID: https://orcid.org/0000-0003-4185-7687

planlanmış ve bahsedilen tüm şerh ve haşiyelere genel bir giriş sağlayacak hüviyette tasarlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Arapça Mantık, Mantık Tarihi, Felsefe.

A Study On The Commentaries And Glosses of al-Galanbavī's Understanding of Demonstration

Extended Abstract

Ismail al-Galanbavî (Gelenbeli Ismail) was a Muslim scholar who wrote in many fields, from mathematics to theology. Another characteristic of him is that he wrote a copyrighted work by going beyond the long-standing practice of writing commentaries and glosses on logic. The title of this work is Burhān-i Galanbavī. He also wrote a gloss on his work: Hāshiya al-Burhān. After these works, 7 commentaries and glosses were written on Burhān-i Galanbavī. The authors of these are as follows: Hasan Hüsnü Musullu, Abu'l Fuzalâ Mustafa al-Kutb er-Rizevî, Mullah Abdurrahman Penceyûnî, Ömer Karadâğî, Abdünnâfî İffet Ramazanzâde, Yûsuf Şükrü Harpûtî, Bedîüzzaman Said Nursî. Considering Galanbavī's work in question and its gloss as a single work, each of the 8 studies in total can be seen as a theory of demonstration in itself. All of them can also be read as a single theory.

The study method was determined to be document creation and document analysis. In this respect, it is planned as an original compilation study designed to provide a general introduction to all the mentioned commentaries and glosses. In our compilation, Galanbavī's al-Burhan and Hāshiya al-Burhān were first analyzed, and thus a document was created. Then a second document was created within this framework by giving introductory information about the commentaries and glosses of al-Burhan and their authors. While creating the documents, some analyses were made where necessary.

Considering the date of Al-Galanbavī's death (1790/91), this review shows that "demonstration" studies continued in the Ottoman and Anatolian geography from the 19th century to the mid-20th century. From a philosophical-logical point of view, this is one of the last versions of syllogistic studies rooted in Aristotle and based on premises that express certainty. In this article, we have compiled the previous studies of the "theory of demonstration", which is also accepted as a formal-deductive science study in academic circles in the Ottoman and Republic of Turkey geography. This is because no other research has been done in the same style and manner. On the other hand, if we consider the death dates of the commentators-glossarians, the influence of al-Burhan lasted until the Ottoman 19th and 20th centuries and the early period of the Turkish Republic (1923).

al-Galanbavî, one of his two great teachers and the "walking library" (1700/01 1797) (the other being Yâsincizâde Osman Efendi), he read al-Mutawwal halfway through, and the reading process was not completed. When he finished al-Burhān and presented it to his teacher, he is reported to have said, "Very well, but it would have been better if we had completed Mutawwal." According to Ahmet Cevdet Pasha (1822-1895) and Bursalı Mehmet Tahir (1861-1925), his teacher, while acknowledging his exceptional place and privilege among his other students, criticized him for writing books in a hurry without completing the works of previous scholars. Nihat Keklik (1926-2017), on the other hand, states that there is no doubt that Gelenbevī was the greatest logician of his century (18th century) and that he was famous for his work al-Burhan, which his teacher criticized.

Rifat Okudan states that al-Galanbavî trained many students and gave "icazet". However, he said that he did not come across any "ijazat" given by al-Galanbavî, but that there were some scholars who accepted him as a spiritual master by benefiting from his works and therefore mentioned his name in the "ijazatnama" they gave.

Zāhid al-Kawsari mentioned some of al-Galanbavī's students. These are Kara Khalil Akhisarî, Muhammad Amin bin Osman Safranbolî, Yâsincizâde 'Abd al-Wahhab bin Osman Efendi, Mustafa Rizevî Efendi, who was a qadi of Egypt and known as Debbagzâde. As we will see below, this last name is among those who wrote commentaries on al-Burhan.

Hasan Hüsnü (Hüsnî) Musullu (also spelled al-Mawsılî) wrote a commentary on Ismail Gelenbevî's al-Burhān called Tenwīr al-Burhān. Abu al-Fuzala Mustafa al-Kutb al-Rizawī (d. 1812) wrote a commentary on al-Burhān called Sharh-i Dibāja-i Burhān. The first volume, which covers the first part of al-Galanbavī's text on the conceptions, is 154 pages, and the second volume on the affirmations is 170 pages. The work in our possession is this copy, registered in the library under the name Sharḥ al-Burhan, and is a lithograph. Again, the manuscript registered in the Ankara University Theology Library under the title Sharḥ Burhan li al-Galanbavî mine'l-Mantik is a work written before the lithograph of the same work. There is a commentary by 'Abd al-Rahman Panjyūnī (d. ca. 1319 AH), which is more of an extensive gloss than a commentary. It was printed with al-Galanbavī's text by a Kurdish printing house in Cairo in 1347/1933. The book was published under the title al-Burhan and is a commentary. It was published together with Omar Qaradāghī's gloss. There are four texts in one book: al-Galanbavī's al-Burhān, al-Galanbavī's Hāshiya al-Burhān, Panjyūnī's commentary, and Karadāghī's gloss. The work of ʿAbd al-Nāfi Effet Efendi (Ramazanzāda) (d. 1890/91) is a translation/commentary written in Ottoman Turkish. It was latinized and published by the Presidency of the Manuscript Society of Turkey under the title Tercüme-i Burhân-ı Gelenbevî. Yusuf Şükrü of Harput has a commentary on al-Galanbavî's al-Burhān titled Nāmūsü'l-Îkān 'alā Sharḥ al-Burhān. Bedîüzzaman Said Nursî (1878-1960) wrote a work on al-Galanbavī's al-Burhān entitled Ta'lîkāt. This work of Nursî consists of notes taken by his student Molla Habib, and although it is called "Ta'lîkât", it is a commentary.

Keywords: Arabic Logic, History of Logic, Philosophy.

Giriş

Zahid el-Kevserî'nin (1879-1952) anlatımıyla İsmail Gelenbevî (Gelenbeli İsmail); allâme, muhakkik, riyaziyeci (matematikçi), mantıkçı, usûlcü (metodolog), cedelci, münâzaracı, fakîh, kadı ve Şeyh İsmâil b. Mustafa b. Mahmûd (1730/31-1790/91) adlı bir İslam âlimidir.[1] Arapça metinlerdeki adı, "Ebü'l-Feth İsmail b. Mustafa Gelenbevî"dir. "Gelenbevî" adı da Batı Anadolu'da İzmir vilâyetinin Saruhan sancağının Kırkağaç kazâsına bağlı Gelenbe beldesine nispet olarak kullanılmıştır.[2] Kevserî'nin döneminde bu şekilde ifade edilen söz konusu belde, İsmail Ge-

[1] Muhammed Zâhid el-Kevserî', "Gelenbevî İsmâil Efendi", çev. Musa Alak, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11 (2005), 137.

[2] Muhammed Zâhid el-Kevserî, "Gelenbevî İsmâil Efendi", 137.

lenbevî'nin kendi döneminde İzmir, Aydın vilayetine bağlı bir sancak olarak konumlandırıldığı için Gelenbevî adı, Batı Anadolu'da Aydın vilâyetinin İzmir sancağının Kırkağaç kazâsına bağlı Gelenbe beldesine nispet olarak da kullanılmıştır.

Makalemize Gelenbevî'nin nereli olduğunun bilgisiyle başlamamızın nedeni, geç dönem Osmanlısında Anadolulu, yani bu topraklarda ve İstanbul'da yetişmiş bir alimin çok önemli bir eser kaleme almış olması ve o eserin ciddiye alınarak hakkında şerh ve haşiyelerin yazılmış olması, bu durumu bir vak'a olarak değerlendirdiğimizde bu vak'anın da mantık, epistemoloji ve bilim felsefesi kapsamı içerisinde değerlendirilebilecek olmasıdır. Bir başka ifadeyle; eserin etkisi, Arapça mantık tarihi bakımından önemli bir dönüm noktasına işaret etmektedir. Zira, İslam Dünyasındaki mantık tarihinde, uzun bir aradan sonra Arapça mantık bilimi alanında şerh-haşiye dışı telif eserlerin de yazıldığını bu eserle örneklendirebilmekteyiz.

Araştırmamız göstermiştir ki İsmail Gelenbevî'nin ilk kaleme aldığı kitabı *el-Burhân*'a (*el-Burhân fî İlmi'l-Mantık ve Fenni'l-Mîzân*)[3], 1 adet kendi haşiyesi ve 7 adet de şerh-haşiye yazılmıştır. Haşiyesi, *Hâşiyetü'l-Burhân*[4] adıyla kendisinin kaleme aldığı eseridir. 7 şerhten biri[5] de tercüme-şerh hüviyetindedir.

Bilindiği gibi "burhan", tarihi süreç içerisinde Aristoteles'ten beri formel kıyas teorisinin amaçladığı dedüktif bir bilim organizasyonu olarak karşımıza çıkar. Özellikle Müslüman Dünyada burhan, öncülleri yakînî bilgi içeren öncüllerden oluşan geçerli kıyaslar üzerine kurulu bir ilim alanı olarak görülmüştür. Bazı mantık tarihçileri Aristoteles'in *Birinci Analitikler*[6] ile *İkinci Analitikler*'ine[7] kendisinin "birinci" ve "ikinci" diye atıfta bulunmadığını, onları bu şekilde ayrıştırmadığını, yalnızca "Analitika" olarak atıfta bulunduğunu, "birinci" ve "ikinci" ayrımının sonradan

[3] Ebu'l-Feth İsmail b. Mustafa Gelenbevî, *Burhân-ı Gelenbevî* (Dersaâdet: Matbaa-i Osmaniye 1310).

[4] Ebu'l-Feth İsmail b. Mustafa Gelenbevî, *Hâşiyetü'l-Burhân* (Dersaâdet: Matbaa-i Osmaniye, 1310). *Burhân-ı Gelenbevî* ile birlikte basılmıştır.

[5] Abdünnâfi İffet Efendi, *Tercüme-i Burhân-ı Gelenbevî*, çev. İbrahim Çapak, Mesud Öğmen, Abdullah Demir (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları 2019).

[6] Aristoteles, *Birinci Çözümlemeler,* çev. Ali Houshiary (Ankara: Dost Kitabevi 1998).

[7] Aristoteles, *İkinci Çözümlemeler*, çev. Ali Houshiary (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları 2005).

şarihleri/öğrencileri tarafından yapıldığını iddia ederler.[8] Ancak Gelenbevî'nin söz konusu eserinde burhan, geleneksel dönemdeki mantığın pek çok konusunun ele alındığı bir görüş olarak karşımıza çıkar. Haşiye ve şerhleri ise bu zemin üzerine kurulmuştur. Gelenbevî'nin söz konusu eseri ile haşiyesini birleştirirsek (tek bir eser kabul edersek) ve diğer 7 adet şerhi-haşiyeyi de katarsak toplam 8 eserden her biri, kendi içinde bağımsız bir burhan anlayışı olarak görülebileceği gibi, kendi içlerindeki muhtemel ayrışan görüşleri dışarıda tutarsak, tümünü bir bütün olarak kendi başına bağımsız tek bir anlayış olarak da görebiliriz.

Abdülkuddüs Bingöl (1952-2020), 1978 yılında Ankara Üniversitesi'nde Gelenbevî hakkında "Gelenbevi'nin Mantık Anlayışı" adlı doktora tezi hazırlamıştır. Sonradan Kültür Bakanlığı bu tezi kitap olarak basmıştır.[9] Kitabın temele aldığı eser, sözünü ettiğimiz *el-Burhan* adlı meşhur çalışmadır. İsmail Latif Hacınebioğlu "İsmail Gelenbevi'nin (1730-1791) Mantık Bilimine Katkıları"[10] başlıklı bir tebliğ sunmuş, orada, Gelenbevî'nin İslam düşüncesindeki yeri, hayatı, bazı görüşleri, başta *el-Burhan* olmak üzere bazı önemli eserleri hakkında bilgi vermiştir. Bizim şu andaki amacımız ise *el-Burhan*'ın Osmanlının son dönemi ile Türkiye Cumhuriyeti'nin erken dönemlerine etkisini derleme yoluyla ortaya koymaktır.

Öte yandan Hülya Altunya tarafından "Gelenbevi'nin İsaguci Şerhi İsimli Eseri Üzerine 'Delâlet ve Tanım Konuları Bağlamında' Bir İnceleme"[11] adlı bir makale yayınlanmıştır. Bu makale *el-Burhan* üzerine değildir. Adem Evmeş, "Gelenbevî'nin Îsâgûcî Şerhi Üzerine" adlı çalışmasını *Mantık Araştırmaları Dergisi*'nde[12] yayınlamıştır. Bu da *el-Burhan* üzerine yazılmamıştır.

Literatüre baktığımızda Gelenbevî üzerine müstakil çalışmalar olmakla[13] birlikte onun *el-Burhan*'ı üzerine yazılmış şerh ve haşiyeleri tespit, tanıtım ve onların ana konularını sınıflama mahiyetinde bir çalışma

8 Aytekin Özel, *Aristoteles'in Analitikler Kuramının Çağdaş Yorumları Işığında Bir Arapça Mantık Metni İncelemesi (Fârâbî'nin Mutlak Burhan Teorisi)* (Bursa: Emin Yayınları 2012), 14-19.

9 Abdülkuddüs Bingöl, *Gelenbevî'nin Mantık Anlayışı* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları 1993).

10 İsmail Latif Hacınebioğlu, "İsmail Gelenbevi'nin (1730-1791) Mantık Bilimine Katkıları", *Uluslarası Türk Dünyasının İslamiyete Katkıları Sempozyumu*, ed. İsmail Hakkı Göksoy, Necdet Durak (Isparta 2007), 1-10.

11 Hülya Altunya, "Gelenbevi'nin İsaguci Şerhi İsimli Eseri Üzerine 'Delâlet ve Tanım Konuları Bağlamında' Bir İnceleme", *Eski Yeni*, (Eylül 2020), 571-598.

12 Adem Evmeş, "Gelenbevî'nin Îsâgûcî Şerhi Üzerine", *Mantık Araştırmaları Dergisi*, 2/3-4 (2020), 50-62.

13 Rifat Okudan, *Gelenbevî ve Vahdet-i Vücud* (Isparta: Fakülte Kitabevi 2006).

görülememiştir. Sözünü ettiğimiz eksikliği bu çalışmada gidermeye çalışacağız.

Çalışmamızdaki yöntem, niteliksel bir araştırma yöntemi olup, doküman oluşturma ve doküman analizi olarak belirlenmiştir. Bu yönüyle, özgün bir derleme çalışması olarak planlanmış ve bahsedilen tüm şerh ve haşiyelere genel bir giriş sağlayacak hüviyette tasarlanmıştır. Derlememizde önce Gelenbevî'nin *el-Burhan* ve *Hâşiyetü'l-Burhân* adlı eserleri incelenecek ve böylece bir doküman oluşturulacak sonra da *el-Burhan*'ın şerhlerinin-haşiyelerinin kendileri ve yazarları hakkında tanıtıcı bilgiler verilerek bu çerçevede ikinci bir doküman oluşturulacaktır. Dokümanlar oluşturulurken gerekli gördüğümüz yerlerde bir takım analizler yapılacaktır.

1. Gelenbevî'nin *el-Burhan* ve *Hâşiyetü'l-Burhân* Adlı Eserleri

Çalışmalarda *Burhân-ı Gelenbevî*, *Mîzân-ı Gelenbevî*, *Mîzânü'l-Burhân* veya kısaca *el-Burhân* olarak tanınan bu eserin (*el-Burhân fî İlmi'l-Mantık ve Fenni'l-Mîzân*),[14] yukarıda da söz ettiğimiz gibi bizzat müellifi tarafından bir hâşiye ve başkaları tarafından da çeşitli şerh ve terceme/inceleme çalışmaları yapıldığı ve İstanbul'da basıldığı (1253, 1289, 1306, 1310) belirtilmiştir.[15] Biz ileriki paragraflarda da görülebileceği gibi son baskısını dikkate alıyoruz.

Gelenbevî, iki büyük hocasından biri olan ve "ayaklı kütüphane" olarak tanınan Müftizâde Muhammed Emîn Efendi'den (1700/01-1797) (diğeri Yâsincizâde Osman Efendi) *Mutavvel* adlı eseri yarısına kadar okumuş ve okuma süreci de tamamlanamamıştır. *El-Burhân* adlı eserini bitirip hocasına takdim ettiğinde ise hocasının "pekala, ancak Mutavvel'i tamamlamış olsaydık, daha güzel olurdu." dediği nakledilir.[16] Ahmet Cevdet Paşa (1822-1895) ve Bursalı Mehmet Tahir'e (1861-1925) göre hocası, onun diğer talebeleri içinde müstesna yerini ve imtiyazını kabul etmekle birlikte önceki ulemanın eserlerini tam manasıyla bitirmeden kitap yazma sevdasına düşerek aceleyle kitap yazmasını eleştirmiştir.[17] Nihat Keklik (1926-2017) ise, Gelenbevî'nin kendi yüzyılının (18. y.y.) en büyük mantıkçısı olduğunda ve hocasının eleştirisine neden olan *el-*

[14] Ebu'l-Feth İsmail b. Mustafa Gelenbevî, *Burhân-ı Gelenbevî*.

[15] Abdülkuddûs Bingöl, *Gelenbevî'nin Mantık Anlayışı*, 53.

[16] Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Vekâyi-i Devlet-i Âliyye* (Dersaadet: 1309), IV/256-257; Mehmet Tahir Bursalı, *Osmanlı Müellifleri* (İstanbul: Matbaai Âmire 1333), III/293; Rifat Okudan, *Gelenbevî ve Vahdet-i Vücud*, 44, 45.

[17] Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Vekâyi-i Devlet-i Âliyye*, 256-257; Mehmet Tahir Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 293.

Burhan adlı eseriyle şöhret olması hususunda herhangi bir şüphenin bulunmadığını belirtir.[18]

Rifat Okudan, Gelenbevî'nin çok sayıda talebe yetiştirdiğini ve icazet verdiğini belirtmiştir. Bununla birlikte o, Gelenbevî'nin vermiş olduğu herhangi bir icazete rastlamadığını ama yazdığı eserlerden istifade ederek onu manevi üstat olarak kabul eden bazı ulemanın bulunduğunu ve bundan dolayı da verdikleri icazetnamelerde ismini zikrettiklerini belirtmiştir.[19]

Bu çalışmada *el-Burhan* kitabının haşiye ve şerhlerine odaklandığımız için onun öğrencilerinden hangisinin hocasının söz konusu kitabına şerh yazdığını tespit etmemiz gerekecektir. Zâhid el-Kevserî, Gelenbevî'nin yetiştirdiği öğrencilerinin bir kısmını zikretmiştir. Bunlar, Kara Halil Akhisarî, Muhammed Emin bin Osman Safranbolî, Yâsincizâde Abdülvahhab bin Osman Efendi, Mısır kadısı olan ve Debbağzâde olarak tanınan Mustafa Rizevî Efendi'dir.[20] Aşağıda da göreceğimiz gibi bu son isim, *el-Burhan*'a şerh yazanlardandır. *Burhân-ı Gelenbevî*'nin ilk sayfasında, yani künye bilgilerinin olduğu yerde eser, rağbet görmüş nefis bir risale, kabul görmüş metinlerden biri olarak, Gelenbevî de hem "muhakkik" bir alim hem "müdekkik" faziletli bir kimse olarak sunulmaktadır.[21] Muhakkik ve Müdekkik lafızları çeşitli çalışmalara konu olmuştur. "Muhakkik için bir çalışmada denilmektedir ki: ""Muhakkik" kavramı Arapça ḥ-ḳ-ḳ fiilinin tef'îl bâbından ism-i fâilidir. Bu babtan mastar olan "Tahkik" kelimesinin Ehl-i sünnet kelâm ıstılahında meseleyi delilleri ile dikkatlice değerlendirerek ortaya koymak anlamında kullanıldığı düşünüldüğünde, "Muhakkik" kavramı da meseleyi delilleri ile etraflıca değerlendirerek karar veren kişi/âlim anlamına gelmektedir. Diğer bir ifade ile muhakkik, meseleyi detaylarıyla irdeleyip tüm ihtimalleri dikkate alarak, bilgisini taklit düzeyinde bırakmayıp tahkik düzeyine yükseltenlerdir."[22] Muhakkikler yeni delil(ler) sunarlar, bunun bir alt kategorisi olarak değerlendirebileceğimiz müdekkik kelimesi ise yeni delil getirmeyen ama delilleri anlayan, çözümleyen bir alim sıfatı olarak kullanılmıştır.

[18] Nihat Keklik, *İslam Mantık Tarihi ve Fârâbî Mantığı* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi 1970), I/68.

[19] Rifat Okudan, *Gelenbevî ve Vahdet-i Vücud,* 47, 53.

[20] Muhammed Zâhid el-Kevserî, *Makâlâtü'l-Kevserî* (Mısır: el-Mektebetü'l-Ezheriyyetü li't-Turâs 1991), 555, 561.

[21] Ebu'l-Feth İsmail b. Mustafa Gelenbevî, *Burhân-ı Gelenbevî*, künye sayfası.

[22] Mustafa Aykaç, "Ehl-î Sünnet Kelâmında "Muhakkik" Kimliğininin Kodlarına Dair Problematik Bir Analiz", *Mezhep Araştırmaları Dergisi*, 13 (2020), 172-196.

Söz konusu baskının ilk kısmında ve ikinci sayfadan elli beşe kadar, Gelenbevî'nin *Burhan-ı Gelenbevî* adı altında meşhur kitabı *el-Burhan*, elli altıncı sayfadan itibaren de *Hâşiyetü'l-Burhân* adlı eseri yer almıştır. Haşiye, elli altıncı sayfadan başlayıp yüz üçüncü sayfada son bulmuş, yüz üç ile eserin son sayfası olan yüz dördüncü sayfada künye ve musahhih bilgileri yer almıştır.[23]

Eserin yazım tarzı, diğer şerh-haşiye yazım tarzlarından biraz farklı olarak oluşturulmuştur. Şöyle ki; *el-Burhan*'da sayfaların yan taraflarında "kavlühü" diye başlayan kelimeler yer almakta ve o kelimeler *Haşiye*'de şerh konusuna başlangıcı oluşturmaktadır. Şerh konusu yapılan kelimelerin başına da *Haşiye*'de, yine "kavlühü" konulmakta ve onun da başına *Burhan*'daki hangi sayfada yer alıyorsa o eklenmektedir.

El-Burhan kitabı ile *Hâşiyetü'l-Burhân'*daki mantık konularının ele alınışı bir mukaddime ve beş bâb (kısım) olarak düzenlenmiştir. Mukaddimede Gelenbevî, kitabını niçin kaleme aldığını açıkladıktan sonra iki bahis açmış, bu bahislerden biri doğrudan ilmin tarifiyle başlamış ve onun açıklamalarına ayrılmış,[24] diğer bahis de lafzın manaya delâleti[25] meselesine ayrılmıştır. İlim (bilgi), "bir şeyle alakalı akıl nezdinde ortaya çıkan bir sûret"[26] olarak tanımlanmıştır. Bu tanımda "fi'l-akli" ibaresi değil; "ınde'l-akli" ibaresi kullanılmıştır.

Gelenbevî'nin bu tercihi, İslam mantık tarihindeki bir kullanımla ilişkilidir. Bilginin tanımında bazı mantıkçılar "fi'l-akli" (akılda) ibaresini kullanırken bazıları da "ınde'l-akli" (akıl nezdinde) ibaresini kullanmışlardır. Örneğin Semerkandî bilgiyi "bir şeyden bir sûretin akıl nezdinde ortaya çıkması"[27] diye tanımlamıştır.

İslam geleneğinde bilgi, biri *tasavvur* diğeri de *tasdik* olmak üzere ikiye ayrılır.[28] Tasavvur ile tasdik bir bilgi olduğuna göre Semerkandî'nin tanımından hareketle şunu söyleyebiliriz: Hem tasavvur hem de tasdik, bir şeyden bir suretin/formun akıl nezdinde ortaya çıkmasıyla bilgi elde

23 Ebu'l-Feth İsmail b. Mustafa Gelenbevî, *Burhân-ı Gelenbevî*, 103, 104.
24 Ebu'l-Feth İsmail b. Mustafa Gelenbevî, *Burhân-ı Gelenbevî*, 3.
25 Ebu'l-Feth İsmail b. Mustafa Gelenbevî, *Burhân-ı Gelenbevî*, 4.
26 Ebu'l-Feth İsmail b. Mustafa Gelenbevî, *Burhân-ı Gelenbevî*, 3.
27 Şemsüddîn es-Semerkandî, *Kıstâsü'l-Efkâr-Düşüncenin Kıstası,* eleştirmeli metin-çev. Necmettin Pehlivan (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları 2014), 66.
28 Mehmed Hâlis, "Mîzânu'l-Ezhân", *Mantık Metinleri I,* Haz. Kudret Büyükcoşkun (İstanbul: İşaret Yayınları ts), 107-111.

edilmiş olur.[29] Gelenbevî'nin bilginin tanımı konusundaki tutumu Semerkandî'ninki ile aynı mahiyettedir.

Mukaddimenin ikinci bahsine delâletin tanımıyla başlanmıştır. Delâlet, "Bir şeyin, kendisini anlamaktan hareketle başka bir şeyin anlaşılmasını hasıl ettirecek halde olmasıdır"[30] diye tanımlanmıştır. Bu tanım, İslam dünyasındaki mantık ilmi için yazılmış çoğu metinde yaklaşık olarak tekrarlanmıştır.

Eserinin birinci bâbını Gelenbevî, müfred (basit) manalara ayırmış ve beş fasıldan oluşturmuştur. Birinci fasıl, küllî (tümel) ve cüzî (tikel) hakkında, ikinci fasıl zâtî (özsel) ve arazî (ilintisel) hakkında, üçüncü fasıl beş küllî hakkında, dördüncü fasıl zâtî küllîlerin kısımları hakkında, beşinci fasıl ise arazıyyâtın (ilintisellerin) kısımları hakkındadır.[31]

Yukarıdaki mukaddime ve birinci bâbın fasıllarının, İslam geleneğindeki medreselerde mantığın konuları sıralanış biçiminden küçük bir farkla ayrıştığını görmekteyiz. Şöyle ki; medreselerde okutululan mantık metinlerinde mantığın bâbları, genel olarak dokuz kısım olarak okutulur. Bazıları, lafızlar ve onların delâletleri kısmını da dahil ederek bu sayıyı 10'a yükseltirler. Bu dokuz kısım, beş tümel, târifler (kavl-i şârih), önermeler ve onlarla ilgili hükümler, form bakımından kıyaslar ile beş sanattır (burhan, cedel, hatâbe, muğâlata ve şi'ir). Buralarda zâtî ve arazî kısımlar beş tümelden önce incelenirken, Gelenbevî ise beş tümelden sonra incelemiştir. Nereden bakarsak bakalım bu bölümlemenin, müslüman mantıkçıların mantık konularını Organon külliyatındaki konuları pedagojik bir biçimde sıralamaları çerçevesinde oluşturulduğunu söyleyebiliriz.

Şimdi geriye kalan dört bâbta hangi konuların incelendiğini ele alalım.

Gelenbevî ikinci bâbı, tarifler-tanımlar konusuna ayırmıştır. Tarif konusu anlatıldıktan sonra "tarifin şartları" başlığı altında sadece bir fasıl incelenmiştir.[32]

Müellif, daha sonra üçüncü bâba geçmiş ve "Önermeler ve Hükümleri" meselesini ele almıştır. Bu başlık altında dokuz fasıl incelenmiştir. Bunlar:

---

29 Aytekin Özel, *Tasavvurlar Mantığı Ve Kavramlar Mantığı (Geleneksel Mantığa Giriş)* (Bursa: Emin Yayınları 2019), 74.

30 Ebu'l-Feth İsmail b. Mustafa Gelenbevî, *Burhân-ı Gelenbevî*, 4.

31 Ebu'l-Feth İsmail b. Mustafa Gelenbevî, *Burhân-ı Gelenbevî*, 5-11.

32 Ebu'l-Feth İsmail b. Mustafa Gelenbevî, *Burhân-ı Gelenbevî*, 12-13.

a. Önermeler

b. Konusu Bakımından Yüklemli Önermenin Kısımları

c. Vücût Ve Sübût Bakımından Yüklemli Önermenin Kısımları

d. Udûl ve Tahsîl

e. Modal Önermeler

f. Şartlı Önermeler

g. Çelişki

h. Düz Döndürme

i. Ters Döndürme[33]

Gelenbevî yukarıdaki önerme bahislerini inceledikten sonra dördüncü bâbı, "Delillerin ve Hüccetlerin Şekilleri" konusuna ayırmıştır. Bu başlık altında önce deliller konusunu açıklamıştır. Daha sonra da bu bâbı da altı fasla ayırmıştır. Bunlar:

a. Kıyas Hakkında

b. İstisnâî Kıyas

c. Yüklemli İktirânî Kıyas

d. Muhtelitât (Kipli Önermeli Karma Kıyaslar)

e. Şartlı İktirânî Kıyas

f. Bileşik Kıyaslar.[34]

Beşinci ve son bâb "Delillerin İçerikleri Hakkındadır." Bu bâbta da önce delillerin içerikleri açıklanmış, sonra da fasıllara geçilmiştir. Bu fasıllar şunlardır:

a. Beş Sanat

b. Varlık ve Niçin Burhanı[35]

Gelenbevî eserini bir hâtime ile sonlandırmış ve orada cihet-i vahde (birlik yönü) -ki bu meselenin tarihi Molla Fenari ile başlatılır- gibi ilimle-

33 Ebu'l-Feth İsmail b. Mustafa Gelenbevî, *Burhân-ı Gelenbevî*, 14-30.
34 Ebu'l-Feth İsmail b. Mustafa Gelenbevî, *Burhân-ı Gelenbevî*, 30-49.
35 Ebu'l-Feth İsmail b. Mustafa Gelenbevî, *Burhân-ı Gelenbevî*, 53-54.

rin çeşitli özelliklerine kısaca değinmiştir.[36] Bu değiniler bilim felsefesi alanına aittir.

Burada, hem asıl kitabın hem de haşiyesinin başlığında "burhan" sözcüğü geçtiği için şu hususun belirtilmesi uygun olacaktır: Mantık disiplininin sistematik anlamda kurucusu kabul edilen Aristoteles, *Birinci Analitikler* adlı eserinin daha ilk cümlesinde der ki: "İlkin araştırmanın ne konusunda ve neyin araştırması olduğunu söylemek gerekir. İspatlama konusunda ve ispatlamalı bilimin araştırması;"[37] Burada "ispatlama"dan kasıt, "burhan"dır. Dikkat edilirse kitabındaki araştırma konusu, burhan teorisi çalışmaktır. Oysa *Birinci Analitikler*, formel bir kıyas teorisi çalışmasıdır. Bu durumun nedenini Nihat Keklik'in diliyle söylersek, "Aristo'nun mantıktaki asıl gayesi Burhan (İsbât)'ı vücûda getirmektir."[38] Bu yönüyle, her ne kadar Aristoteles'in *Analitikler* kitabı sonradan *Birinci* ve *İkinci* olarak ayrı ayrı olarak basılsa[39] da ve müslüman dünyada tarihi süreç içerisinde "kıyas" ayrı "burhan" ayrı olarak çalışılsa da Gelenbevî'nin İslam Dünyasında ele alındığı şekliyle neredeyse tüm mantık konularını "burhan" adı altında tek bir çalışmasında (tek bir çatı altında) incelemesi, oldukça orijinal akademik bir tutum olarak değerlendirilebilir. Aristoteles'in hem kıyas teorisi hem de burhan teorisi literatürde ayrı birer "teori" olarak değerlendirilse de Gelenbevî'nin burhan çalışmasını bir "teori" olarak kabul etmek için bağımsız ayrı bir çalışma gerekecektir.

2. Gelenbevî'nin *el-Burhan* Adlı Eserinin Şerh ve Haşiyeleri

Aşağıda basım tarihlerini dikkate alarak şerh ve haşiyelerin kendileri ve yazarları hakkında kısaca bilgiler verilecektir.

2.1. Hasan Hüsnü Musullu

Hasan Hüsnü (Hüsnî) Musullu (el-Mevsılî olarak da okunmaktadır) İsmail Gelenbevî'nin *el-Burhân*'ına yönelik *Tenvîru'l-Burhan*[40] adında bir şerh kaleme almıştır. O, Kadızâde Seyyid Hasan Hüsnü Efendi (1831-1901) olarak da bilinmektedir. Musul'da 1831 (h. 1247) yılında doğmuştur. Babası ulemadan ve Sâdât-ı Hüseyniyye'den Fahrizâde Seyyid Mehmed Efendi'dir. Musul'da başladığı ilim ve irfan yolculuğu 4 Mayıs 1901

36 Ebu'l-Feth İsmail b. Mustafa Gelenbevî, *Burhân-ı Gelenbevî*, 54-55.
37 Aristoteles, *Birinci Çözümlemeler*, 11.
38 Nihat Keklik, *İslâm Mantık Tarihi ve Fârâbî Mantığı*, 49.
39 Aytekin Özel, *Aristoteles'in Analitikler Kuramının Çağdaş Yorumları Işığında Bir Arapça Mantık Metni İncelemesi (Fârâbî'nin Mutlak Burhan Teorisi)*, 14-19.
40 Seyyid Hasan Hüsnü Efendi, *Tenvîru'l-Burhan* (İstanbul 1307).

tarihinde İstanbul'da noktalanmıştır. Osmanlı devletinde çeşitli görevlerde vazife almıştır.[41]

Hasan Hüsnü Efendi, uzun süren memuriyet hayatı esnasında pek çok eser kaleme almış ve bu eserleri ilim dünyasına kazandırmıştır. Bunlardan en önemlilerinden biri de *Tenvirü'l-Burhan*'dır. O mantıkta, Gelenbevî'nin *el-Burhan*'ına yönelik yazdığı şerhe önce *Şerh-i Burhan-ı Gelenbevî* ismini vermiş ve Sultan II. Abdülhamid'e (1842-1918) takdim etmiştir. Kitap, daha sonra *Tenvirü'l-Burhan* adıyla basılmıştır.[42]

Eserin künye bilgisi (ilk sayfası) aşağıda verilmiştir:

> "Bu kitap, "Tenvîru'l-Burhân" adıyla, Artin Asaduryan'ın Babı Ali Caddesi'nde bulunan matbaasında basılmıştır. 52 numaralı ve 17 Cemâziyelâhir 1307 tarihli Maarif Nezareti'nin izniyle (numara 1009) basılmıştır. Bu kitap, mantık sanatında Burhan el-Gelenbevî'nin şerhi olup, döneminin bilgini ve fazilet sahibi olan Musullu kadı Seyyid Hasan Hüsnü Efendi tarafından yazılmıştır. Kendisi, Medine-i Münevvere'nin eski sakinidir. Efdalu's-salat ve efdalu't-tahiyyât."[43]

2.2. Ebu'l-Fuzalâ Mustafa el-Kutb er-Rizevî

Mehmed Ali Aynî'nin (1868-1945) belirttiğine göre Ebu'l-Fuzala Mustafa el-Kutb er-Rizevî'nin (ö. 1812) -ki bundan sonra "Mustafa Rizevî" diyeceğiz-, *el-Burhan* için yazdığı *Şerh-i Dibâce-i Burhân* adlı bir eseri vardır.[44] Khaled el-Rouayheb'in tespitine göre şerh, Sultan II. Mahmud'a armağan edilmiş ve İstanbul'da iki defa basılmıştır, ancak baskılarda tarih ve yayınevi bilgisi yer almaz. Yine ona göre bu çalışma muhtemelen söz konusu eserin en içerikli şerhidir ve Gelenbevî'nin ele aldığı konuları derinlemesine ve eleştirel bir üslupla inceler. Gelenbevî metninin tasavvurlarla ilgili birinci kısmını kapsayan birinci cilt 154, tasdiklere ait ikinci cilt ise 170 sayfadır.[45] Bizim elimizdeki eser de bu nüshadır,

41 Ayhan Işık, "Musul'dan Dersaadet'e Uzanan İlim Yolculuğu Seyyid Hasan Hüsnü Efendi", *Din ve Hayat*, (Ekim 2015), 142-145.

42 Ayhan Işık, "Musul'dan Dersaadet'e Uzanan İlim Yolculuğu Seyyid Hasan Hüsnü Efendi", 144.

43 Seyyid Hasan Hüsnü Efendi, *Tenvîru'l-Burhan*, 1 (künye sayfası).

44 Mehmet Ali Ayni, "Türk Mantıkçıları", *Dârü'l-Fünûn İlahiyat Fakültesi Dergisi,* (1928).

45 Khaled el-Rouayheb, *İslam Mantığının Gelişimi*, çev. Yusuf Daşdemir (İstanbul: Klasik Yayınları 2022), 239, 240.

kütüphanede *Şerhu'l-Burhan* adıyla kayıtlıdır ve taş baskıdır.[46] Yine Ankara Üniversitesi İlahiyat Kütüphanesinde *Şerhu Burhan li Gelenbevî mine'l-Mantık*[47] adlı kayıtlı yazma eser de aynı eserin taş baskısından önce kaleme alınmış olan eserdir.

Ancak burada el-Rouayheb'in "eserin en içerikli şerhi" olduğu iddiasına katılmıyoruz. Zira bize göre eserin en içerikli şerhi, aşağıda zikredeceğimiz Osmanlıca kitap *Fenn-i Mantık*'tır.

Khaled el-Rouayheb, ikinci cildin yaklaşık dörtte birinin (çelişki, düz ve ters döndürme ile formel kıyaslar) formel gerektirmelerden oluştuğunu belirtir.[48] Biz de aynı hususları tespit etmiş bulunmaktayız.

Rizevî'nin kimliği söz konusu olduğunda birtakım karşıklıkların olması nedeniyle bazı açıklamalar yapmamız gerekecektir.

2.2.1.Mustafa Rizevî Kim Değildir?

Aslında böyle bir soruya "Mustafa Rizevî dışında herkes" yanıtı verilebilir. Ne var ki bizim burada kastımız, aynı ada sahip şahıslardır. Belgelerde "Debbağzâde Mustafa Efendi" adıyla iki isim geçmektedir. Bizim konu edinmediğimiz Bursa'da şeyhlik yapmış olan Debbağzâde Mustafa Efendi (ö. 1085/1674)[49], ile *Sicill-i Osmani*'de geçen, müderris ve dersiâm olan Debbağzâde Mustafa Efendi (1780'ler) değildir. Yine *Sicill-i Osmani*'deki ölüm tarihine bakarsak Debbağ Mustafa Efendi (ö. 1260/1844) adında Halvetî ve Şa'bânî şeyhi olup Yedikule'de medfûn bulunan[50] muhterem zât da değildir. Bizim ilgilendiğimiz isminin önünde "Hacı" sıfatı eklenen Debbağzâde Hacı Mustafa Efendi'dir. Bununla birlikte Pîri Sanî Çerkeşli Hacı Mustafa Efendi adında bir şeyh vardır ki babası, Hacı Ali, dedesi Vehbi Sultandır. Dedesi Horasan evliyasından olup hicretle Çerkeş'e gelip yerleşmişlerdir. Mustafa Efendi'nin Halvetiyye Tarikatının Şa'baniyye kolunun Pir-i Sanii'si (ikinci piri) olduğu bilinmektedir. 1156 hicri (1743 miladi) yılında doğmuştur. 1229 hicri (1814 miladi) yılında 73

46 Mustafa el-Kutb er-Rizevî, *Şerhu'l-Burhan* (İzmir: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakıflar İzmir Bölge Müdürlüğü Tire Necippaşa Kütüphanesi), Demirbaş numarası/cilt:DV/0327.

47 Mustafa Kutbi'r-Rezevi, *Şerhu Burhan li Gelenebevî mine'l-Mantık* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Kütüphanesi), Kayıt demişbaş no: ILA/1268781. (Müellifin ismi yanlış kaydedilmiştir; doğrusu: Mustafa el-Kutbü'r-Rizevî)

48 Khaled el-Rouayheb, *İslam Mantığının Gelişimi,* 240.

49 Mustafa Kara, "Bursa Tekkelerinde Şeyhlik Yapan Mutasavvıflar I", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3 (1991), 3/110.

50 Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, yayına haz. Nuri Akbayar, eski yazıdan aktaran Seyit Ali Kahraman (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 30 (1996), 1163.

yaşında Çerkeş'de vefat etmiştir. Çerkeş'te Kadınşah Camii bitişiğindeki türbede medfundur ve ziyarete açıktır. Şabaniyye koluna yenilikler ve kolaylıklar getirdiği için Pîri Sanî diye meşhurdur.[51] Bizim üzerinde çalıştığımız zât-ı muhterem bu kişi de değildir.

Öte yandan Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi'nde adı geçen Sahuri Zade Ahmed Hambeli es-Sani b. Ali b. Mustafa Rizevi de isim farklılığı gerekçesiyle bizim üzerinde çalıştığımız Debbağzâde Hacı Mustafa Efendi olmamalıdır. Zira bizim üzerinde çalıştığımız isim, Ebü'l-Fuzalâ Mustafa el-Kutb er-Rizevî'dir ve "Debbağzâde" dışında bir sıfat kullanılmamıştır.

Öyleyse Debbağzâde Hacı Mustafa Efendi kimdir?

2.2.2.Mustafa Rizevî Kimdir?

Öncelikle söyleyelim ki *Sicill-i Osmani*'ye göre Debbağzâde Hacı Mustafa Efendi, Rizelidir. Müderristir. 1211'de (1796/97) Yenişehr-i Fenâr mollası olmuş, Muharrem 1214'de (Haziran 1799) Mekke pâyesi olmuştur. Rebiyyu'l-âhir 1216'da (Ağustos-Eylül 1801) Mısır ordusu kadısı olmuştur. 1218'de de (1803/04) Medine kadısı olmuştur.1219'da (1804/05) Küçük Ali oğlu Halil Paşa ile orada kalmıştır. Bundan sonra da kendilerine İstanbul pâyesi verilmiştir. 5 Cemaziye'l-evvel 1224'de (18 Haziran1809) ikinci defa ordu kadısı olup 25 Zilka'de 1224'de (1 Ocak 1810) Anadolu pâyesi olmuştur. 25 Recep 1225'de (26 Ağustos 1810) izinsiz olarak orduyu terk eylemesi yüzünden rütbesi kaldırılarak taşraya gönderilmiştir. Şevvâl (Kasım) ayında da serbest bırakılmıştır. Rebiyulevvel 1226'da (Nisan 1811) tekrar pâyesi geri verilmiştir. 1227'de (1812) vefat etmiştir. Selimiye yolunda medfundur. Âlim ve fâzıldır.[52]

Şimdi de Rizevî'nin *Sicill-i Osmani*'ninkinden daha farklı bir üslupla sunulan yaşam hikayesini aktaralım:

> "Osmanlı Devletinin mevleviyet kadılarından biri olan bu faziletli ve kamil zat Rize'de doğup büyüdü. Sonra İstanbul'a giderek o dönem alimlerinden ders okudu. Selanik kadılığına tayin edilinceye kadar, Fatih Camiinde ders okuttu. Ancak Selanik Kadılığına gitmeyerek yerine birisini gönderdi. Daha sonra Mısır Kahire kadılığına tayin edildi ve oraya gitti. Mısır

[51] http://www.cankiri.gov.tr/pri-san-cerkesli-haci-mustafa efendi#:~:text=Mustafa%20Efendi%20Halvetiyye%20Tarikat%C4%B1n%C4%B1n%20%C5%9Ea,t%C3%BCrbede%20medfundur%20ve%20ziyarete%20a%C3%A7%C4%B1kt%C4%B1r. 02.01.2023.

[52] Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, 1163.

> kadılığından sonra Medine kadısı oldu. Mısır'dan ayrılarak Medine'ye geldi ve burada görev yaparken hacc farizasını da yerine getirdi. İstanbul'a dönerken "Payas" valisi Küçük Ali-oğlu olarak tanınan biri tarafından hiçbir sebebi yokken zorbaca yolu kesilerek hapsedildi. Olay İstanbul'da duyulunca padişah tarafından serbest bırakılması için ard ardına emirler gönderildi ama adı geçen zalim hiç birini dinlemedi. Bunun üzerine çaresiz kalan üstad, orada bulunan bir mağaraya girdi. Başını açtı ve üzerine toprak serperek Allah'a dua etti. Allah'tan ya o zalimin ya da kendisinin canını almasını diledi. Bu duadan sonra o zalim öldü ve üstad kurtuldu. Zalim valinin yerine geçen oğlu üstada iyi davrandı. Ona saygı ve hürmet etti ve ikramlarda bulundu. Bu da üstadın kerametlerindendi. (1220-1805) yılında İstanbul'a gelince buluşup orada kendisiyle vedalaştık. Allah onu her iki cihanda aziz eylesin. Ben kendisinden "Sahih-i Buhari"nin tamamını okudum. "İbn-ü Hacer"in de bir kısmını okudum. Bu kitabın rivayeti konusunda bana icazet verdi. "Buhari"deki senetleri rivayet eden şeylerin isimlerini içeren bir kitap yazdı. Rahmetli faziletli, kâmil, muhakkik, ibadete düşkün itikadı sağlam bir zâttı.53

Kevserî'nin "Gelenbevî İsmâil Efendi" adlı makalesine tekrar bakarsak orada Mustafa Rizevî için -İsmail Gelenbevî kastedilerek- ondan "Debbâğzâde adıyla tanınan Mısır kadısı Rizeli de ilim tahsil edip icâzet almıştır."[54] denilmiştir. Bu durumda Rizevî'nin, İsmail Gelenbevî'nin öğrencilerinden ve ondan icazet alan bir müellif olduğu anlaşılmaktadır.

2.3. Molla Abdurrahman Penceyûnî

Khaled el-Rouayheb'in tespitine göre Abdurrahman Penceyûnî'nin (Ö. Yaklaşık olarak h. 1319) bu eseri, şerhten çok geniş bir haşiye özelliği taşımaktadır. 1347/1933'te Kahire'de bir Kürt matbaası tarafından Gelenbevî'nin metniyle birlikte basılmıştır.[55] Tam adı belirtilmemiştir ve tekrarlarsak, bir hâşiye hüviyetindedir. Söz konusu eser, Ömer Karadâğî'nin haşiyesiyle birlikte yayınlanmıştır. Bir kitapta dört metin yer almaktadır: Gelenbevî'nin *el-Burhân*'ı, Gelenbevî'nin *Hâşiyetü'l-Burhân*'ı, Penceyûnî'nin hâşiyesi, Karadâğî'nin hâşiyesi.

---

53 Amasyalı Âkif-Zâde Abdurrahim, *Kitâbü'l-Mecmû' fi'l-Meşhûdi ve'l-Mesmû*, çev. Hikmet Özdemir (İstanbul: Türkiye İlmî, İctimâî Hizmetler Vakfı Yayınları 1998), 54, 55.

54 Muhammed Zâhid el-Kevserî', "Gelenbevî İsmâil Efendi", 137.

55 Khaled el-Rouayheb, *İslam Mantığının Gelişimi,* 240.

Şimdi aşağıda kitabın ilk sayfasından itibaren künye bilgilerinin tercümesini sunuyoruz. Bunun nedeni, hem orada zikredilen bazı bilgilerin Türkçede bir belge olarak bulunması hem de eser hakkında bilgi vermek içindir.

> "Bu Kitap: Müteahhirûn Âlimlerin En Faziletlisi, Asrının Allâmesi, Zamanının Eşsiz Âlimi Şeyhzâde Namıyla Maruf Şeyh İsmail b. Mustafa el-Gelenbevî'ye (v. 1205) aittir. Onu; bu kitaba yazdığı haşiyeleri (yani minhuvâtı) izlemektedir. Yine, allâme, muhakkik Molla Abdurrahman el-Penceyûnî'nin ve İbn-i Karadâğî namıyla meşhur fazilet sahibi meşhur mudekkikin haşiyeleri izlemektedir. Bu iki zat Kürt ulemasının meşhur muhakkiklerindendir. Uyarı: Sayfanın başına Burhan'ı, ondan sonra müellifin haşiyesini, ondan sonra Penceyûnî'nin haşiyesini, ondan sonra da İbn-i Karadâğî'nin haşiyesini yerleştirdik. Bütün sayfalarda konuların birbirine uygunluğuna dikkat etmekle birlikte her kitabı cetvellerle birbirinden ayırdık. Bu mecmuanın tashihi, Ezher-i Şerif'in müderrislerinden olan büyük âlim, allâme, muhakkik Şeyh Mahmud el-İmam el-Mansurî Hazretleri himayesinde gerçekleşmiştir. Basım hakları, kitabın naşirine; basım ve tashihini üstlenen Ferecullah Zeki el-Kürdî'ye aittir… Musannif Hakkında/Tercümesi: O; asrının allamesi, çağının eşsiz âlimi Şeyhzade namıyla maruf olan (tanınan) Şeyh İsmail b. Mustafa b. Mahmud'tur. Doğduğu yer olan Anadolu'nun Aydın vilayetine bağlı (Gelenbe) kasabasına nispetle Gelenbevî (olarak anılır). 1205 yılında Teselya vilayetine bağlı Yenişehir beldesinde vefat etmiştir. Mübarek kabri üzerinde Tükçe Dili ile şunlar yazılıdır: "Sabıkan/önceden Yenişehir Kadısı, Müteahhirunun En Faziletlisi, Musanniflerin Rehberi, Merhum ve Mağfur Gelenbevî İsmail Efendi'nin Ruhu içûn Fâtihâ." O, son dönem Türk ulemasının büyük muhakkiklerinden, değerli ve faydalı eserler sahibi biridir. Eserlerinin çoğu matbu olup talebeler arasında elden ele dolaşmaktadır. Bunlardan bazıları şunlardır: Haşiyetu Mir Ebi'l-Feth ala Şerh-i Molla Hanefi ala Adabi'l-Bahs li'l-Adud/Azud üzerine Haşiyesi, Mir Ebi'l-Feth'in Şerhu Tezhibi'l-Mantık haşiyesi üzerine büyük Haşiyesi, Şerhu'l-Akaidi'n-Nesefiyye üzerine olan Haşiyeleri, Kadı Mir'in el-Hidâye (şerhi) üzerine Haşiyesi, Akaid-i Adudiyye üzerine olan büyük Haşiyesi. Bu eserin onun son eseri olduğu anlaşılmaktadır. Zira eserinde (Mukaddimesi)'nden sonraki hutbede şöyle demektedir: "Ben, güzel akıbeti elde etmek için gençlik baharında bütün gayretimi akli ve nakli ilimlerde sarf edip Mantık ve Adâb ilimleriyle alakalı meseleleri tashih et-

> tim. Hiçbir pişmanlık duymadan ömrüm bu şekilde yaşlılığın ortalarına kadar dayandı. Bir eser bırakmadan bu ilmi birikimin zayi olmasını istemedim. Zira bu, meyvesiz bir meşakkat olurdu. Gönlüme Kelam ilmiyle alakalı maksudun tahkiki hususunda takatimin elverdiği ölçüde bazı şeyler yazma arzusu doğdu." Sonra şöyle devam etmiştir: "Şerhu'l-Akaidi'l-Adudiyye eserinin talimine başladığımda, büyüklerin Kelam ilmine dair sözlerini ve bu esnada kıt aklıma düşen şeyleri derlemeyi hedefledim…""[56]

Eserin üçüncü sayfasında Penceyûnî hakkında şu bilgi verilmektedir:

> "O; muhakkik allâme ve mudekkik fehhâme (zeki), fetvaları, eserleri ve haşiyeleri doğu ve batıda, arap ve acem diyarlarında yaygın bulunan büyüğümüz, imam, âlim, allâme, derya çapında bilgin, anlayış sahibi (sözü) delil, müderrislerin önderi, Allah'ın emin beldelerinin bereketi el-Penceyûnî namıyla bilinen Molla Abdurrahman'dır. Allah, parlak mucizeler sahibi Hz. Muhammed hürmetine ona geniş rahmetiyle muamelede bulunsun. İlimleri, Kürtlerin faziletli bilginlerinden kesb etmiş ve zamane ehlini geride bırakmıştır. Kendi beldesinde üstün bir fazilet ile şöhret bulmuştur. İlminden birçok fazilet erbabı faydalanarak kemalin zirvesine ulaşmış ve bu sayede kahramanların yollarına girdirilmişlerdir… Hazret, 1319 yılı dolaylarında yetmiş veya seksen yaşında vefat etmiştir. Allah, ona, seçkin peygamber (Hz. Muhammed)'in, alinin ve ashabının hürmetine iyilere bulunduğu şekilde rahmet etsin ve onu ebedi yurt olan cennete girdirsin. Bu satırları, 1347 senesinde, Celâl sahibi Rabbinin affına muhtaç, Şeyh Muhammed Emin el-Hal'in torunu İbnu'l-Hâl diye bilinen Muhammed yazdı. Allah onu sevdiği işlerde muvaffak kılsın."[57]

Eserdeki ilk muhaşşî Penceyûnî'nin *haşiye*si, üzerinde akademik çalışma yapılmayı beklemektedir.

2.4. Ömer Karadâğî

Yukarıda belirttiğimiz gibi söz konusu eserde üçüncü yazar ve ikinci muhaşşî Ömer Karadâğî'dir (h. 1302). Künyenin dördüncü sayfasında bu şöyle açıklanmıştır:

---

[56] Abdurrahman Penceyûnî, *Kitâbu'l-Burhân,* İbnü'l-Hâl, "Müstensih Pasajı" (Kahire: 1347), 1, 2, künye. Tercümede katkıda bulunan dr. öğrencisi Haldun Bayatlı'ya teşekkür ediyorum.

[57] İbnü'l-Hâl, "Müstensih Pasajı", 3, künye.

"İbnü'l-Karadâğî namıyla bulunan ikinci muhaşşi hakkında/tercümesi: O; şeyhimiz, övünç sahibi, batın ve zahir ilimlerini cem' eden bir âlim olan Şeyh Muhammed Emin el-Karadâğî el-Merdûhî'nin (Allah sırlarını yüceltsin) oğlu eşsiz âlim, yegâne kâmil Şeyh Ömer'dir. Fazilet sahiplerinin uğrak yeri olan ve müşkil meseleleri çözüme kavuşturan şeyhimiz, Hz. Peygamberin hicretinin (sahibine binler salat ve selam olsun) 1302. Senesinde doğdu. Sonra, Süleymaniye beldesinde babasının gözetiminde yetişti. Temyiz yaşına geldiğinde Kur'an'ı Kerim'i okudu. Sonra, insanlar nezdinde üstün değeri ile bilinen fazilet sahibi Kürt ulemâsı yanında diğer ilimleri okumakla ve onların faydalarını toplamakla meşgul oldu ve 1326 yılına kadar bu hal üzere devam etti. Nihayet zamane ehlinin çoğunu geride bırakarak akranlarından üstün oldu. Merhum babası ve diğer üstatlarından ilimleri okutma icazeti aldı. Namı ufuklara yayıldı, ilminin derinliği ve görüşlerinin doğruluğu hususunda ittifaka mazhar oldu. Nice fazilet erbabı uzak memleketlerden kendisine geldiler ve akli ve nakli ilimleri ondan kemal-i tedkik ile aldılar. Onun derslerine devam ederek çok kısa sürede tahkik semasına yükseldiler. O, bazen kulaklara faydalı inciler takar, bazen de sayfaları eşsiz satırlarla süslerdi… Allah Teala, peygamberlerin efendisinin (din gününe değin O'na salat ve selam etsin), tertemiz âli'nin ve ashâbının hürmetine, kürtleri hatta bütün kullarını onun ömrünü uzun etmekle faydalandırsın. Son sözümüz; "Hamd, âlemlerin rabbi olan Allah'a aittir." Bu satırları, 1347 senesinin Şevvâl ayının ortasında, Celâl sahibi Rabb'inin affına muhtaç İbnü'l-Hâl/Khâl diye bilinen Muhammed yazmıştır."[58]

Künyenin dördüncü sayfasından sonra üç esere, yukarıdaki alıntıda zikredilen düzen içerisinde başlanmaktadır.

Ömer Karadâğî'nin bu çalışması da üzerinde çalışılmayı beklemektedir.

2.5. Abdünnâfî İffet Ramazanzâde

Abdünnâfi İffet Efendi'nin (Ramazanzâde) (ö. 1890/91) eseri, Osmanlı Türkçesiyle kaleme alınmış çeviri/şerh hüviyetindedir. *Tercüme-i Burhân-ı Gelenbevî* adıyla Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı tarafından latinize edilerek basılmıştır. Esasen İffet Efendi, Osmanlı'da çeşitli görevlerde bulunmuş bir bürokrat alimdir. Eserini tamamladıktan sonra

[58] Ömer Karadâğî, *Kitâbu'l-Burhân*, İbnü'l-Hâl, "Müstensih Pasajı" (Kahire: 1347), s. 4, künye.

Mîzânü'l-Burhân adını vererek dönemin padişahına takdim etmiş ve basım izni almıştır.[59]

Her ne kadar tek cilt olarak basılsa da çalışmanın aslı 2 cilt olarak tamamlanmıştır. İlk ciltte mukaddimelerden sonra tasavvurat, ikinci ciltte ise tasdikat konusu incelenmiştir. Eser için "Türkçe kaleme alınmış ilk teferruatlı mantık kitabıdır" denilebilir.

2.6. Yûsuf Şükrü Harpûtî

Tam adı, el-Hâc Yusuf Şükrü b. Osman b. Mustafâ b. Feyzullâh el-Harpûtî el-Hanefî er-Rûmî'dir.[60] Doğduğu yere nispetle "Harpûtî" olarak anılmıştır. Osmanlı'daki medrese sisteminin yetiştirdiği son dönem ulemasından olup müderrislik, tasavvuf şeyhliği ve şairlik yapmış önemli bir figürdür. O, İslâmî İlimlerinin yanı sıra mantık, siyaset ve nesep tarihi gibi çeşitli alanlarda eserler kaleme almıştır. Bununla birlikte Harpûtî, Nakşibendî ve Şazilî Tarikatı'nın halifeliğini de yapmıştır. Anadolu sınırları dışında Hicaz bölgesinde müderrislik yaptığından, Anadolu'dan (Türk) olduğunu ifade etmek için "er-Rûmî" ve mensup olduğu mezhebi göstermek için de "el-Hanefî" denilmiştir.[61]

Doğum tarihi hakkında herhangi bir bilgiye rastlayamadığımız Harputlu Yusuf Şükrü Efendi, Harput'un Hüseynik Köyün'de Falcıoğullarından Osman Efendi'nin oğlu olup Harput'un yetiştirdiği değerli âlim ve şâirlerinden olduğu bilinmektedir.[62]

Yapılan çalışmalarda Harputlu Yusuf Şükrü'nün hayatının safhaları hakkında az bilgiye sahip olunmuştur. Türkçe ve Arapça biyografik, bibliyografik kaynaklarda birkaç cümleden ibaret malûmat yer almaktadır. Bunun nedeni, ömrünün takriben son yirmi yılının devlet merkezi İstanbul'a uzak sayılabilecek bir şehirde (Medîne'de) geçmiş olması, ayrıca şairliğinden ziyade yüksek (İslâmî) ilimlere ve mantık gibi alet ilimlerine ait eserleriyle tanınmış bulunması olarak gösterilmektedir.[63]

---

59 Abdünnâfi İffet Efendi, *Tercüme-i Burhân-ı Gelenbevî*, çev. İbrahim Çapak, Mesud Öğmen, Abdullah Demir (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı 2019), 22.

60 Yusuf Şükrü Harpûtî, *Nâmûsü'l-Îkân 'alâ Şerhi'l-Burhân* (İstanbul: Litografya Matbaası 1274/1858), 243.

61 İbrahim Saylan, "Yusuf Şükrü Harpûtî'nin Hayatı Ve Eserleri", *Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi (FÜHAD)*, 7 (Mart 2020), 13/87-123.

62 Hasan Hüseyin Çeloğlu, "Harputlu Yusuf Şükrü Efendi'nin Hayatı, Eserleri Ve Felsefi Görüşleri" (Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2013), 10.

63 Âdem Ceyhan, Tuğba Aydoğan, Hilal Cırcır "Harputlu Yûsuf Şükrî'nin Nesâyih (Nasihatlar)i", *Sûfî Araştırmaları*, 13 (2015), 4.

Bu çalışmamızı ilgilendiren eseri, *Nâmûsü'l-Îkân 'alâ Şerhi'l-Burhân*'dır ve *Nâmûsü'l-Îkân* olarak bilinir. Kitabın ilk sayfasında (künyede) şu ifadeler yer almaktadır:

> "Başarı Allah'tandır. Şeyh İbnü'l-Vefâ Hazretlerinin medresesinde sabah Celâleyn ve Kadı Beydâvî tefsirlerini ve sair ulûm-u âliye talimiyle meşgul Fudalâ-i Arifân ve tarikat-ı Âliye-i Nakşibendî, Hâlidiyye halkasından, Harputî Seyyid el-Hac Yusuf Efendi Hazretlerinin Gelenbevî Burhanı'na yazılmış, Nâmûsü'l-Îkân ismiyle müsemma olup şerhi latifedir. Bu eser öğrencilere faydalıdır. Âlemlerin Rabbi'nin rızasını kazandırır. Ondan faydalanma vasfıyla basılmıştır."64

İkinci sayfadaki serlevhada besmelenin yer aldığı görülmektedir. Kitap, "zamanının bir tanesi dedi ki" denilerek yazılmaya başlanmıştır. Eserin hamişinde aralıklarla bilgiler verilmiştir. Konu başlıkları bulunmamakla beraber, konunun bittiğini göstermek için yıldız işareti kullanılmıştır. Konusu mantık olan Burhân, 2. sayfadan, 242. sayfaya kadar tafsilatlı bir şekilde şerh edilmiştir. Şerh edilirken; akli delillerin kullanıldığı, nakli delillerin ise pek kullanılmadığı belirtilmiştir.[65]

Eserin şerhi şöyle bitmiştir: "Bu, cüzî ve küllî şeyleri en iyi bilen yüce Allah'a hamd ile kelâmın sonudur."[66]

Bu kısımdan sonra Harpûtî, Osmanlı Türkçesiyle: "Bu eser geniş, derin ve ince bir tetkikten sonra, şerefli Zilkadenin son on gününde, h.1237 yılında, İstanbul'da, Şeyh İbnü'l-Vefâ Medresesi'nde tamamlanmıştır." demekte ve Şeyh İbnü'l-Vefâ için dua etmektedir. O, devamla eserini şöyle bitirmiştir:

> "Bu eserin adını Nâmûsü'l-Îkân 'alâ Burhân diye adlandırdım. Ben hakir hizmetçiniz Yusuf b. Osman b. Mustafa b. Feyzullah el-Harpûtî, Allah onları affetsin, bağışlasın, onları sevgisiyle cennete koysun, razı olunan sekineti onlara indirsin. İlmiyle amil olan âlimlerle beraber Allah'ın cemâlini görmekle şereflendirsin, onları sülehâ-i kâmilin ve'l-meşâyih-i mükemmelinle beraber kılsın. Ve sallâllâhu alâ seyyidi'l-evvelîne ve'l-âhirîn ve 'alâ âlihî ve sahbihî ecmeîn. Sübhâne Rabbike Rabbi'l-'izzeti amme yesîfûn ve selâmun ale'l mürselîn ve'l-hamdulillâhi Rabbi'l-âlemîn" [67]

64 Yusuf Şükrü Harpûtî, *a.g.e*., s. 1.
65 İbrahim Saylan, "Yusuf Şükrü Harpûtî'nin Hayatı Ve Eserleri", 87-123.
66 Yusuf Şükrü Harpûtî, *Nâmûsü'l-Îkân 'alâ Şerhi'l-Burhân,* 242.
67 Yusuf Şükrü Harpûtî, *Nâmûsü'l-Îkân 'alâ Şerhi'l-Burhân,* 243.

Eserin hatimesinden sonra kitabın basımıyla ilgili yukarıdaki paragrafın devamında şu ifadeler bulunmaktadır:

> "İş bu kitap, Vefâ civarında Âtıf Paşa Kütüphanesi'nde musannifin hattı olan nüshadan istinsah olunmuştur. İcap ettiğinde müracaat edilmesiyle tahriri es Seyyid Mahmûd b. Ahmed el-Harpûtî eliyle h.1274 yılında Şaban ayının sonlarında, İstanbul Kadırga Limanı Litografya Matbaası'nda basılmıştır. Allah onların ve bütün müminlerin günahlarını bağışlasın. Bi hurmeti seyyidi'l-mürselîn, âmin yâ Rabbe'l-'âlemîn."[68]

2.7. Bedîüzzaman Said Nursî

Ahmet Akgündüz'ün, Bedîüzzaman Said Nursî'nin (1878-1960) Gelenbevî'nin *el-Burhan*'ı üzerine yazdığı *Ta'lîkât* adlı çalışmasının çevirisi ile Gelenbevî'nin *el-Burhan* adlı kitabının tümünü de dahil ederek oluşturduğu bir çeviri kitap çalışması vardır. İki kitap birlikte yayınlanmıştır. Nursî'nin bu çalışması, öğrencisi Molla Habib'in tutmuş olduğu notlardan oluşur ve yayınlanan söz konusu eser, her ne kadar "Ta'lîkât" adı verilse de bir şerh hüviyetindedir.[69]

Sonuç

İsmail Gelenbevî'nin son baskısında *Burhân-ı Gelenbevî* adıyla basılan ve bir diğer adıyla da *el-Burhân fî İlmi'l-Mantık ve Fenni'l-Mîzân* adlı eseri, mantık ilminin sistematik kurucusu kabul edilen Aristoteles'in hem *Birinci Analitikler* hem de *İkinci Analitikler* adlı eserlerindeki konuların İslam geleneği perspektifinden hareketle kaleme alınmış biçimidir. Gelenbevî'nin haşiyesi (*Hâşiyetü'l-Burhân*) de dahil olmak üzere toplamda 8 adet şerh-haşiye yazılmıştır. Bunlardan biri, Osmanlıca diğerleri Arapçadır.

Bu 8 şarihin-muhaşşînin isimleri şunlardır: İsmail Gelenbevî, Hasan Hüsnü Musullu, Mustafa Rizevî, Molla Abdurrahman Penceyûnî, Ömer Karadâğî, Abdünnâfî İffet Ramazanzâde, Yûsuf Şükrî Harpûtî, Bedîüzzaman Said Nursî'dir.

Gelenbevî'nin vefat tarihini (1790/91) dikkate alırsak bu derleme çalışmamız, 19. Yüzyıldan 20. Yüzyılın ortalarına kadar Osmanlı ve Anadolu

---

[68] Yusuf Şükrü Harpûtî, *Nâmûsü'l-Îkân 'alâ Şerhi'l-Burhân,* 243.

[69] Bedîüzzaman Said Nursî, *Ta'lîkât (Gelenbevî'nin Mantık İlmine Ait Burhân İsimli Kitâbı Üzerine*), çev. ve der. Ahmet Akgündüz (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2019).

coğrafyasında "burhan" çalışmalarının devam ettiğini göstermektedir. Bu durum felsefi-mantıksal açıdan, kökleri Aristoteles'e kadar giden ve kesinlik ifade eden öncüllerle kurulu kıyas çalışmalarının son versiyonlarından birini oluşturmaktadır. Bu yönüyle akademik çevrelerde bir formel-dedüktif bilim çalışması olarak da kabul edilen "burhan teorisi"nin, Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti coğrafyasındaki son çalışmalarını da bu makalemizde derlemiş olduk. Zira aynı stil ve üslupla onlardan başka bir çalışma yapılmamıştır. Öte yandan, şarihlerin-muhaşşîlerin vefat tarihlerini dikkate alarak söylersek, *el-Burhan*'ın etkisi, 19. ve 20. Yüzyıl Osmanlısı ile Türkiye Cumhuriyet'nin (1923) erken dönemlerine kadar sürmüştür.

Kaynakça

Abdurrahim, Amasyalı. *Âkif-Zâde. Kitâbü'l-Mecmû' fi'l-Meşhûdi ve'l-Mesmû*. Çev. Hikmet Özdemir. İstanbul: Türkiye İlmî, İctimâî Hizmetler Vakfı Yayınları 1998).

Altunya, Hülya. "Gelenbevi'nin İsaguci Şerhi İsimli Eseri Üzerine 'Delâlet ve Tanım Konuları Bağlamında' Bir İnceleme". *Eski Yeni* (Eylül 2020), 571-598.

Aristoteles. *Birinci Çözümlemeler.* Çev. Ali Houshiary. Ankara: Dost Kitabevi, 1998.

Aristoteles, *İkinci Çözümlemeler*. Çev. Ali Houshiary. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005.

Aykaç, Mustafa. "Ehl-î Sünnet Kelâmında "Muhakkik" Kimliğinin Kodlarına Dair Problematik Bir Analiz". *Mezhep Araştırmaları Dergisi* 13 (2020), 172-196.

Ayni, Mehmet Ali. "Türk Mantıkçıları". *Dârü'l-Fünûn İlahiyat Fakültesi Dergisi* (1928), 49-64.

Bingöl, Abdülkuddüs. *Gelenbevî'nin Mantık Anlayışı*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993.

Bursalı, Mehmet Tahir. *Osmanlı Müellifleri*. Cilt III. İstanbul: Matbaai Âmire, 1333.

Ceyhan, Âdem vd. "Harputlu Yûsuf Şükrî'nin Nesâyih (Nasihatlar)i". *Sûfî Araştırmaları* 13 (2015), 577-621.

Çeloğlu, Hasan Hüseyin. "Harputlu Yusuf Şükrü Efendi'nin Hayatı, Eserleri Ve Felsefi Görüşleri". Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2013.

Evmeş, Adem. "Gelenbevî'nin Îsâgûcî Şerhi Üzerine". *Mantık Araştırmaları Dergisi* 2/3-4 (2020), 50-62.

el-Kevserî, Muhammed Zâhid. *Makâlâtü'l-Kevserî*. Mısır: el-Mektebetü'l-Ezheriyyetü li't-Turâs, 1991.

el-Kevserî', Muhammed Zâhid. "Gelenbevî İsmâil Efendi". Çev. Musa Alak. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (2005), 137-154.

Efendi, Abdünnâfi İffet. *Tercüme-i Burhân-ı Gelenbevî*. Çev. İbrahim Çapak, Mesud Öğmen, Abdullah Demir. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.

el-Rouayheb, Khaled. *İslam Mantığının Gelişimi*. Çev. Yusuf Daşdemir. İstanbul: Klasik Yayınları 2022.

er-Rizevî, Mustafa el-Kutb. *Şerhu'l-Burhan*. Demirbaş numarası/cilt:DV/0327. İzmir: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakıflar İzmir Bölge Müdürlüğü Tire Necippaşa Kütüphanesi.

es-Semerkandî, Şemsüddîn. *Kıstâsü'l-Efkâr-Düşüncenin Kıstası.* eleştirmeli metin-çev. Necmettin Pehlivan. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları 201.

Efendi, Seyyid Hasan Hüsnü. *Tenvîru'l-Burhan*. İstanbul, 1307.

Gelenbevî, Ebu'l-Feth İsmail b. Mustafa. *Burhân-ı Gelenbevî*. Dersaâdet: Matbaa-i Osmaniye, 1310.

Gelenbevî, Ebu'l-Feth İsmail b. Mustafa. *Hâşiyetü'l-Burhân*. Dersaâdet: Matbaa-i Osmaniye, 1310.

Hacınebioğlu, İsmail Latif. "İsmail Gelenbevi'nin (1730-1791) Mantık Bilimine Katkıları". *Uluslarası Türk Dünyasının İslamiyete Katkıları Sempozyumu*. Ed. İsmail Hakkı Göksoy, Necdet Durak. Isparta 2007, 1-10.

Hâlis, Mehmed. "Mîzânu'l-Ezhân". *Mantık Metinleri I.* Haz. Kudret Büyükcoşkun. İstanbul: İşaret Yayınları ts, 107-111.

Harpûtî, Yusuf Şükrü. *Nâmûsü'l-Îkân 'alâ Şerhi'l-Burhân* (İstanbul: Litografya Matbaası 1274/1858).

Işık, Ayhan. "Musul'dan Dersaadet'e Uzanan İlim Yolculuğu Seyyid Hasan Hüsnü Efendi". *Din ve Hayat* (Ekim 2015), 142-145.

Karadâğî, Ömer. *Kitâbu'l-Burhân*. İbnü'l-Hâl, "Müstensih Pasajı". Kahire, 1347.

Kara, Mustafa. "Bursa Tekkelerinde Şeyhlik Yapan Mutasavvıflar I". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3 (1991), 107-118.

Keklik, Nihat. İslam Mantık Tarihi ve Fârâbî Mantığı. Cilt I. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi 1970.

Nursî, Bedîüzzaman Said. *Ta'lîkât (Gelenbevî'nin Mantık İlmine Ait Burhân İsimli Kitâbı Üzerine)*. Çev. ve der. Ahmet Akgündüz. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2019.

Okudan, Rifat. *Gelenbevî ve Vahdet-i Vücud*. Isparta: Fakülte Kitabevi, 2006.

Özel, Aytekin. *Aristoteles'in Analitikler Kuramının Çağdaş Yorumları Işığında Bir Arapça Mantık Metni İncelemesi (Fârâbî'nin Mutlak Burhan Teorisi)*. Bursa: Emin Yayınları, 2012.

Özel, Aytekin. *Tasavvurlar Mantığı Ve Kavramlar Mantığı (Geleneksel Mantığa Giriş)*. Bursa: Emin Yayınları 2019.

Paşa, Ahmet Cevdet. *Tarih-i Vekâyi-i Devlet-i Âliyye*. IV. Cilt. Dersaadet, 1309.

Penceyûnî, Abdurrahman. *Kitâbu'l-Burhân,* İbnü'l-Hâl, "Müstensih Pasajı". Kahire, 1347.

Rezevi, Mustafa Kutbi'r. *Şerhu Burhan li Gelenebevî mine'l-Mantık*. Kayıt demişbaş no: ILA/1268781. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Kütüphanesi.

Saylan, İbrahim. "Yusuf Şükrü Harpûtî'nin Hayatı Ve Eserleri". *Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi (FÜHAD)* 7 (Mart 2020), 87-123.

Süreyya, Mehmed. *Sicill-i Osmani*. Yayına haz. Nuri Akbayar, eski yazıdan aktaran Seyit Ali Kahraman (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 30 (1996).

Yazarsız.http://www.cankiri.gov.tr/pri-san-cerkesli-haci-mustafa efendi#:~:text=Mustafa%20Efendi%20Halvetiyye%20Tarikat%C4%B1n%C4%B1n%20%C5%9Ea,t%C3%BCrbede%20medfundur%20ve%20ziyarete%20a%C3%A7%C4%B1kt%C4%B1r. 02.01.2023.

❋ ❋ ❋